

АГРАРНА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ТА СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК

УДК 338.432

ДАНИЛЕНКО А.С., д-р екон. наук

Білоцерківський національний аграрний університет

КРИСАНОВ Д.Ф., д-р екон. наук

Інститут економіки і бізнесу

КЛЮЧОВІ СКЛАДОВІ ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ

Проаналізовано глибокі зміни у розвитку сільського сектору України з другої половини минулого століття. Сектор включає дві складові: аграрну (сільське господарство й технологічно пов'язані галузі) та сільські території (просторову базу виробництва й розселення населення). Проаналізовано проблеми та розкрито перспективи функціонування сільського сектору у різних концепціях розвитку продуктивних сил. Узагальнено об'єктивні передумови й висвітлено необґрунтовані дії органів державного управління стосовно сільського сектору в умовах планової, перехідної та ринкової економіки. Глибоко проаналізовано та розкрито особливості і роль обох складових сільського сектору (сільської економіки та життєвого середовища сільського населення) в концепції взаємодоповнюючого аграрного та сільського розвитку, яка є ключовою на нинішньому етапі функціонування українського суспільства і національної економіки. Зокрема, розвиток сільської економіки із урахуванням негативних трендів вбачається в галузевій і продуктивній диверсифікації виробництва на основі розширення можливостей діючих та створення нових фермерських і особистих селянських господарств, розміщення виробничих об'єктів позааграрного спрямування, відродження тваринницьких галузей, включаючи створення сімейних молочних і вівцеферм, промислових тваринницьких ферм й свинокомплексів різної потужності, організації вирощування рослинницької продукції з високою часткою ручної праці, впровадження сучасних способів агрологістики тощо. Сільський розвиток вбачається у забезпеченні вирішення проблем сільського населення на основі використання ресурсного потенціалу об'єднаних територіальних громад, а також за ініціативою сільських (внутрішніх) громад з метою усунення асиметричності та якісного покращання життєвого середовища на основі підвищення доступності базових послуг для жителів населених пунктів, які не є центрами ОТГ. З урахуванням негативної ролі корпоративного сектору сільського господарства як чинника спадного тренду в усіх складових сільського сектору практично з середини 2000-их років, комплементарність розвитку його ключових складових буде забезпечуватися на основі активної розбудови сімейно-фермерського укладу, який виступає ефективним інструментом відродження сільськогосподарської діяльності в кризових зонах, віддалених й периферійних сільських громадах, а також безпосередньо сприяє подоланню бідності та безробіття сільських жителів.

Ключові слова: сільський сектор, сільське господарство, сільські території, збалансований розвиток, регіони, об'єднані територіальні громади, сільські (внутрішні) громади, сімейно-фермерські господарства.

Постановка проблеми. В останні роки активізувалися зусилля вчених щодо пошуку найбільш прийнятної моделі регулювання розвитку сільського господарства (у широкому значенні, включаючи переробно-харчову промисловість аграрного сектору) і сільських територій, яка б враховувала особливості нинішньої ситуації в сільському секторі України. Складність вирішення цієї проблеми полягає у тому, що аграрний сектор економіки перебуває у стані перманентних трансформацій, активної турбулентності та періодично повторюваних аграрних і фінансово-економічних криз, які справляють різноплановий і достатньо глибокий негативний вплив на його розвиток. Водночас у сільській місцевості України тривалий час домінують деструктивні процеси, що носять як об'єктивний характер, так і спровоковані необґрунтованими діями владних структур. Однак, як переконливо довела світова практика, сільський сектор українського суспільства дотепер перебуває на етапі функціональної трансформації, коли роль основних (традиційних) функцій звужується, але які ніколи не будуть знівельовані, а виникнення нових чи розширення значення раніше суміжних, підсобних або допоміжних (вторинного порядку) функцій поступово набуває визначального характеру, хоча поки що повною мірою вони не були затребувані або ж відзначаються локальними масштабами реалізації. За таких умов, з одного боку, це ставить перед необхідністю прискіпливого аналізу не лише нинішньої ситуації, але й тих процесів і трансформацій, що привели до такого стану, з метою оцінювання динаміки

і трендів перспективного розвитку, а з другого, – розроблення та обґрунтування сучасних наукових підходів концептуального характеру, спрямованих на забезпечення збалансованого розвитку сільського (позаміського) сектору українського суспільства. У контексті їх реалізації необхідно розробити комплекс практичних заходів, спрямованих на забезпечення збалансованого та взаємодоповнюючого розвитку ключових складових сільського сектору, які отримали назву аграрний і сільський розвиток, а також забезпечити гальмування негативних тенденцій, недопущення виникнення нових загроз та локалізації існуючих явищ негативного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні проблеми розвитку сільського господарства і сільських територій у науковому плані та практичному значенні набули самостійного характеру на зламі 50-60-их років, коли було завершено післявоєнне відновлення господарства (економіки) й проголошено програмний курс правлячої партії на подолання суттєвих відмінностей між містом і селом. Однак отримані результати проведених наукових досліджень не мали жодного практичного впливу на політику держави, яка з використанням методів адміністративного характеру фактично спровокувала міграцію жителів із дрібних, малих і середніх сіл, що пізніше мало своїм наслідком подрібнення та згортання сільської поселенської мережі. Вперше держава повернулася до проблем сільського сектору і стала масштабно їх вирішувати лише у 80-их роках і це дало вагомий позитивні результати [1-2].

На початку 90-их років планова система господарювання зазнала докорінної руйнації, зокрема, її інструменти вже не відповідали вимогам часу, а практично усі види ресурсів стали дефіцитними. Занепад і деградація аграрної економіки наприкінці 90-их років були визнані науковцями першою аграрною кризою в незалежній Україні, але з початком 2000-их років почався вихід національної економіки із стану рецесії [3-5].

Із другої половини 2000-их українська наука перебувала в активному пошуку шляхів вирішення низки гострих та взаємопов'язаних проблем. Це стало можливим на основі, з одного боку, об'єктивного оцінювання ситуації, що склалася в сільському секторі українського суспільства, а з другого, – обґрунтування з урахуванням тодішніх реалій концептуальних засад збалансованого та взаємодоповнюючого аграрного й сільського розвитку, а також розроблення практичних пропозицій, реалізація яких можлива за умов наявності відповідних ефективних механізмів та інструментів. Ці та інші питання висвітлені у низці наукових публікацій [6-9].

Водночас у зв'язку із започаткуванням реформування адміністративно-територіального устрою України (2015 р.), децентралізацією владних повноважень і фінансових ресурсів формується принципово нова ситуація, а держава поступово переносить відповідальність за розвиток сільського сектору на регіони та об'єднані територіальні громади, в кордонах яких функціонує низка сільських (внутрішніх) громад. До того ж самі ОТГ розташовані на різній віддаленості від обласних і потужних промислових центрів, що значно ускладнює вирішення назрілих проблем для тих сільських громад, що знаходяться в кризових зонах. Різною мірою зазначені питання були проаналізовані та запропоновані конкретні заходи з їх вирішення у ряді наукових публікацій [10-12], але зважаючи на надзвичайно широкий їх спектр та на нові обставини залишається не вирішеною навіть з наукових позицій низка складних проблем. Зокрема, перенесення відповідальності за розвиток сільського сектору на рівень регіонів (областей) і ОТГ ставить перед необхідністю більш ґрунтовного дослідження різнопланових відносин по лінії регіон – ОТГ і ОТГ – внутрішні громади з метою їх оптимізації та спрямування на подолання сучасних викликів й вирішення гострих проблем. Водночас у сучасних умовах перспектива розвитку сільського сектору України поступово об'єктивізується через аграрну (сільського господарства і переробно-харчової промисловості) та сільську (сільських територій, сільської місцевості або українського села) складові і це потребує забезпечення їх взаємозв'язаного та збалансованого розвитку.

Мета дослідження. Обґрунтування концептуальних засад, науково-методичних підходів та практичних рекомендацій щодо регулювання розвитку сільського сектору України з урахуванням необхідності забезпечення збалансованих змін і зрушень у двох його складових – аграрної та сільської – в умовах реформування адміністративно-територіального устрою, децентралізації державного управління і фінансових ресурсів та інтеграції національної економіки до внутрішнього ринку Європейського Союзу.

Матеріал і методика дослідження охоплює ретроспективний аналіз на системній основі трансформацій і зрушень, що проходили у сільському секторі України з другої половини мину-

лого століття, із застосуванням загальних і спеціальних методів наукового пізнання, зокрема: історико-логічний – для розкриття еволюції та сутності деструктивних процесів, що проходили у сільському господарстві та в сільській місцевості; суб'єктно-об'єктний – для виявлення та оцінювання ролі державних структур, органів місцевого самоуправління й громадських (фахових) об'єднань, а також інструментів і механізмів, із використанням яких вони здійснювали регулювання розвитку сільського сектору України в умовах планової, перехідної та ринкової економіки; структурно-функціональний та економіко-статистичний – для визначення інституційного середовища, в якому функціонують інструменти і механізми регулювання розвитку сільського сектору, та виявлення тенденцій і зрушень у розвитку його основних складових – аграрної та сільської тощо.

Основні результати дослідження. З наукового погляду проблеми розвитку сільського господарства і сільських територій почали всебічно аналізувати з прийняттям програмного курсу правлячої партії на подолання суттєвих відмінностей між містом і селом: аналіз реального стану, пошук можливих шляхів згладжування (подолання) зазначених відмінностей, оцінювання ситуації із виконанням сільським господарством основної функції, тобто забезпечення населення продовольством, та обґрунтування ключових напрямів нарощування продукції тощо. У процесі просування по накресленому курсу з початку 60-их років було апробовано кілька різнопланових концепцій, які системно та послідовно і з необхідними коментарями можна подати наступним чином:

– концепція перспективних (опорних або центральних) сіл, практична реалізація якої звелася до заборони нового будівництва та закриття об'єктів соціальної сфери в «неперспективних» (середніх, малих і дрібних) населених пунктах і це спровокувало розширення масштабів міграції сільських жителів. Принцип «високомеханізованому сільському господарству повинні відповідати висококонтентровані форми розселення» став домінуючим за розроблення проектів районного планування та у практичній діяльності органів державного управління. Вкажемо, що надії, які поклали на механізацію та автоматизацію сільського господарства, не справдилися;

– концепція розосередженого розміщення продуктивних сил у поселенській мережі та виникнення на цій основі міжселенних зв'язків. У результаті поступово долається автономність населених пунктів, а виникнення інтеграційних процесів сприяє формуванню взаємозв'язаних систем поселень. Системоутворювальні процеси спочатку охопили міську місцевість, а пізніше поширилися на сільськогосподарське виробництво та населені пункти, де розташовувався людський капітал, а отже і на сільські території. За таких умов принцип «точкової концентрації» аграрного виробництва логічно був замінений принципом «територіальної концентрації», а виробництва сільськогосподарської продукції розглядалося як складний, розгорнутий у просторі і тривалий у часі технологічний процес. Розпороченість людського капіталу по населених пунктах, розміщення у них різних виробничих об'єктів стало розглядатися як необхідна і важлива умова безперервного функціонування аграрного виробництва. Водночас концепція територіального розміщення продуктивних сил сільського господарства не була закріплена реалізацією комплексу практичних заходів і тому сільський сектор розвивався стихійно без помітних регулюючих зусиль з боку держави;

– концепції перспективного розселення (Генеральна схема розселення на території колишнього Союзу, регіональні або групові системи розселення, єдина система розселення на території Союзу, соціально-економічне районування території України), а також дві концепції перспективного розвитку села: аграрного (в системі промислове – аграрне виробництво) або сільського (у дихотомії місто – село) сектору суспільства (академік Т.І. Заславська) та соціально-економічної системи місто – село (професор Л.В. Нікіфоров). Реалізація останніх спричинила зняття обмежень щодо розвитку сільських населених пунктів і вони отримали право на подальше функціонування та забудову, однак це не знайшло втілення на практиці: міграційні установки сільських жителів не змінилися, із сільської місцевості активно мігрувала молодь, але помітних зусиль держави щодо виправлення негативних трендів не спостерігалось. Унаслідок збезлюднення під питання було поставлено функціонування значної частини дрібних сіл і хуторів, а малі та середні сільські поселення продовжували активно втрачати своїх жителів. У результаті частина земель випала із господарського обігу, відбувалося їх забур'янення та заліснення чагарниками, а отже і природні ресурси, і людський капітал на сільських територіях кількісно скорочувалися, якісно погіршувалися та збіднювалися. Водночас

директивна установка на інтенсифікацію аграрного виробництва та нарощування випуску сільськогосподарської продукції, яка базувалася на виснажливому використанні ресурсів сільських територій, що супроводжувалося подальшою деградацією людського капіталу та перманентним зниженням природної родючості ґрунтів, повністю себе дискредитувала і це ставило перед необхідністю прийняття та реалізації комплексу практичних заходів по реальному покращанню ситуації в сільському секторі.

Отже, з одного боку, визнання критичної ситуації в аграрному секторі колишнього Союзу стало каталізатором прийняття Продовольчої програми СРСР (1982 р.), а з другого, стало інструментом і механізмом, що спонукав включення усіх причетних до цього директивних органів та державних структур до практичної діяльності із забезпечення досягнення вагомих результатів у виробництві сільськогосподарської і харчової продукції. З цією метою було розроблено аналогічні програми по усіх областях, районах і навіть сільських радах й аграрних підприємствах, а результати їх виконання чітко контролювалися директивними і державними органами. Сільськогосподарським виробникам направлялася техніка з компенсацією половини вартості за рахунок бюджету, також за рахунок бюджету фінансувалися програми меліорації та покращання стану ґрунтів. Реалізація місцевих продовольчих програм підкріплювалася нарощуванням обсягів соціально-культурного, житлово-комунального та шляхового будівництва, введенням у дію багатьох об'єктів соціального і виробничого призначення. Нові об'єкти і сучасні форми задоволення соціальних потреб відчували на собі жителі дуже багатьох сіл. На цій основі відбувалося реальне покращання соціального обслуговування сільського населення. Це сприяло гальмуванню процесів міграції сільських жителів у міста, у низці сільських районів виникли осередки тяжіння (населені пункти), куди повертались колишні сільські мігранти за умови, що їм надавали житло та постійну занятість. Незважаючи на недоліки та адміністративні перегини це і була практична реалізація концепції місто – село для сільського сектору України.

Реалізація державою принципу патерналізму відносно сільського сектору свідчило про те, що вона почала «віддавати селу борги» з метою вивести його на сучасний рівень розвитку. Друга половина 80-их років – найвагомий період активного впливу держави на розвиток аграрного сектору і сільських територій. Практичні результати: відчутне покращання умов життя сільського населення, створення необхідних передумов для стабільного та ефективного розвитку сільського господарства, як гаранта продовольчої безпеки країни. Зазначимо, що практично до кінця 1991 р. Україна перебувала у складі колишнього Союзу і на неї покладалась функції по постійному нарощенню виробництва та забезпеченню населення основними видами продовольства. Ці потреби забезпечувалися із значною напругою, яка була наслідком доведення необґрунтованих планових завдань до України загалом й сільськогосподарських підприємств, зокрема, та адміністративного тиску на виробників для їх безумовного виконання.

Ситуація кардинально змінилася із набуттям Україною політичної незалежності (серпень 1991 р.) та припиненням існування колишнього Союзу (грудень 1991 р.). Усі важелі управління Україною перемістилися із Москви до Києва, але залишилися чинними багато економічних зв'язків між екс-радянськими республіками та між підприємствами, що були розташовані на їх території. Відбувся не просто розпад Союзу, а всієї економічної системи, відмирання економічних механізмів та інструментів, на яких вона трималася і забезпечувалося її функціонування. За таких умов Україна повинна була сформулювати власні механізми управління національною економікою, включаючи аграрний сектор й забезпечити її стабільний та ефективний розвиток. Однак унаслідок обвального переходу на принципово нові економічні та соціальні умови постало безліч викликів та гострих і складних проблем, вирішити які було просто неможливо в історично короткі строки. Стосовно аграрного сектору постало питання проведення аграрної та земельної реформ, забезпечення переходу економіки від планово-директивної системи до моделі соціально орієнтованого ринкового господарювання. Зважаючи на відсутність практичного досвіду більшість основних важливих рішень приймалися методом проб і помилок, які на наступному етапі давали про себе відчутно знати. Механізми, форми, засоби та інструменти, які активно та ефективно використовувалися у 80-ті роки, приказали «довго жити». Ось чому і економічні, і соціальні процеси проходили значною мірою стихійно, а вплив держави був обмеженим.

Отже, в 90-ті роки на соціальні «із затяжною біографією» процеси (демографічні, міграційні, поселенські) наклалися фактично стихійні економічні трансформації і в результаті це давало

досить «розкішний букет» різнопланових негативних наслідків. Оскільки соціальні процеси відзначалися великою інерційністю і масштабністю та додатково підсилювалися економічними реформаціями, то негативні тенденції в аграрному секторі набували незворотного характеру та поширювалися навіть на відносно благополучні у цьому відношенні області, райони і сільські ради. У результаті отримала розвиток тенденція збільшення масиву деградуючих сіл, а також формування занепадаючих аграрних територій [5, с. 47-62]. За матеріалами обстеження сільських населених пунктів, у 1996 р. було виділено 7,75 тис., у 2001 р. – 7,1 тис. деградуючих поселень (із 28648 сіл). До деградуючих запропоновано відносити поселення з часткою мешканців пенсійного віку понад 50 %, а в малих (до 200 осіб) – понад 40 %. За оцінками науковців [5, с. 51-54], зменшення категорії деградуючих сіл могло відбутися за рахунок впливу різних чинників (повного відмирання, приєднання до іншого поселення, зміни демографічної ситуації, що спровокувало перехід до іншої категорії), але з урахуванням негативних тенденцій природного руху сільського населення загальна ситуація погіршувалася, а не покращувалася. Серед деградуючих поселень було виділено дві підгрупи: 1) умираючих (з особливо складною демографічною ситуацією) – 48,7 % та 2) занепадаючих – 51,3 %. До цього додамо, що на початку 90-их років налічувалося 112, в середині – 121, а на початку нинішнього століття – 135 сільських адміністративних районів демографічної і поселенської кризи (із 490 сільських районів). В зону гострої демографічної і поселенської кризи ввійшли області північно-східної України: Чернігівська, Сумська, Полтавська, Харківська. Фактично це суцільна кризова зона [5, с. 57].

Набуття політичної незалежності й розбудова системи державного управління в Україні співпали у першій половині 90-их років із виникненням та негативним впливом низки факторів, зокрема: гіперінфляція, знецінення коштів на рахунках підприємств і вкладів населення, катастрофічне скорочення фінансування соціальної сфери села та згорання соціального обслуговування сільського населення, поширення безробіття та інше, і це загалом свідчило про виникнення та загострення фінансово-економічної і аграрної кризи. Проведення аграрної та земельної реформ носило затяжний характер, супроводжувалося «відмиранням» колективних форм господарювання та становленням нових: корпоративних формувань різних організаційно-правових форм (підприємства, господарські товариства, виробничі кооперативи), фермерських і селянських господарств товарного спрямування, вертикально інтегрованих структур тощо. Аграрна криза затяглася до кінця 90-их років і лише з початком нинішнього століття з'явилися перші ознаки виходу із рецесії. У процесі переходу від радянської моделі господарювання до ринкової значною мірою було zdeформовано мережу об'єктів соціально-культурного призначення, занедбана або ж припинена їх діяльність, а низький рівень доходів змусив сільських жителів перейти на самообслуговування. Глибокі та руйнівні трансформації в економічному базисі та потужні потрясіння в соціальній сфері поставили перед необхідністю розроблення принципово нових наукових засад і практичних підходів до розвитку сільських територій.

Аграрна галузь наприкінці 90-их років опинилася у найнижчій точці розвитку – 48,6 % валового виробництва продукції сільського господарства (СГ), порівняно з 1990-им роком, у т.ч. частка господарств населення (ГН) становила 57,0 % [13, с. 6]. Перші ознаки виходу із аграрної кризи базувалися на включенні у виробництво та використанні ресурсів, які випали із господарського обігу і «простоювали». Зокрема, розширення площі земельних ділянок та залучення незадіяної робочої сили в ГН мали результатом приріст валової продукції за чотири роки на 20,8 млрд грн (26,6 %) і це збільшило їх частку у валовому виробництві продукції сільського господарства на 9,3 % – до 66,3 % (2003 р.), хоча індекс продукції по галузі загалом підвищився лише на 4,4 % – до 53,0 % [13, с. 6].

Зважаючи на те, що і соціальні процеси, і негативні тренди в аграрному секторі мали і мають величезну інерційність, то об'єктивно, що на початку нинішнього століття підвищена увага провідних українських науковців була зосереджена на соціальних ресурсах сільських територій. Вони виходили із того, що «соціальні ресурси (фр. *ressource* означає допоміжні засоби) беруть участь у процесі суспільного виробництва через забезпечення відтворення робочої сили. Тому головним елементом соціальних ресурсів села є його жителі – сільське населення. У складі останнього центральне місце належить особам, здатним до праці – трудовим ресурсам. Отже, трудові ресурси є складовою одночасно соціальних і економічних ресурсів суспільства, що, на нашу думку, і є тією сполучною ланкою, що зумовлює взаємозалежність його економічного і соціального розвитку» [5, с. 6].

Зазначимо, що безпосередня участь трудових ресурсів (трудового потенціалу або людського капіталу) у первинному виробництві, включаючи ГН, є ключовою умовою ефективного господарювання. Якраз через об'єднання людського капіталу (розміщеного в населених пунктах) із залученими у виробництво природними, матеріальними й іншими ресурсами конкретної території відбувається реалізація не лише інтересів органів місцевого самоврядування (нині об'єднаних територіальних громад) загалом, але й безпосередньо сільського населення. У 2005 р. була спроба провести в Україні адміністративно-територіальну реформу (АТР) шляхом трансформації низової ланки місцевого самоврядування (об'єднання місцевих, тобто сільських, селищних і міських рад), але оскільки вона нав'язувалася «зверху», то не отримала підтримки «знизу». Із середини 90-их років в Україні ґрунтовно вивчають досвід країн-кандидатів на вступ до ЄС, які проводили необхідну підготовку і користувалися перевагами Співтовариства в частині підтримки переходу аграрного сектору на ринкові засади господарювання, а також за проведення АТР з метою закріплення за територіальними громадами основних повноважень щодо використання ресурсів на територіях, які будуть перебувати під їх юрисдикцією.

Водночас, враховуючи кричущі реалії кінця 90-их років науковці вважали, що необхідно загальмувати розповзання «кризових зон» по сільських територіях України. З цією метою пропонувалось розробити та реалізувати спеціальні заходи по подоланню депресивності аграрних територій, тобто районів демографічної і поселенської кризи [5, с. 59-60]. Ось чому Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року (затверджена постановою КМУ 19.09.2007 р. №1158) включала підрозділ «Державна підтримка розвитку депресивних сільських територій», де передбачено реалізувати низку конкретних заходів, зокрема:

а) удосконалити законодавство в частині врахування специфіки розвитку депресивних сільських територій;

б) розробити та здійснити заходи щодо надання державної підтримки сільським населеним пунктам і адміністративним районам, що належать до депресивних сільських територій;

в) запровадити надання гарантій і пільг особам (сім'ям), що проживають на депресивних сільських територіях, а також тим, що будуть в установленому порядку переселятися на такі території, з метою відродження сільськогосподарського виробництва та інших видів діяльності. На стимулювання розвитку депресивних територій було передбачено надання понад 0,5 млрд. грн. За результатами аудиту використання коштів державного бюджету, спрямованих на виконання зазначеної Програми, за 2008-2015 рр. (9 міс.), було встановлено, що профінансовано і використано лише половину (64,0 млрд грн) від запланованого обсягу (128,2 млрд грн), у т.ч. на розвиток соціальної сфери та сільських територій – 4,1 % (2,6 млрд грн, або 12,4 % від прогнозованого обсягу на цей напрям – 21,0 млрд грн), але на стимулювання розвитку депресивних територій – кошти не виділялися взагалі [14, с. 14–18].

Отже, за відсутності ефективних механізмів та ресурсного забезпечення проблеми сільського розвитку не отримали належної фінансової та організаційно-практичної підтримки і тому ситуація набула ознак профанації (зневажливого ставлення до кричущих проблем розвитку села). Нині чинна Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки. У ній, з огляду на глибину і складність проблем сільських територій, брак досвіду реалізації такої політики в Україні та обмеженість державного фінансування, запропоновано стратегічний пріоритет 7. Сільський розвиток – відродження українського села спрямувати на підтримку розвитку сільського господарства та сільської місцевості за чотирма критично важливими напрямками [15, с. 64–65]:

– формування необхідної інституціональної, правової та стратегічної бази аграрного сектору для реалізації політики розвитку сільських територій;

– формування Рамкової політики інвестування (РПІ) підтримки з метою зміцнення та підвищення конкурентоспроможності малих агровиробників;

– формування РПІ підтримки суб'єктів несільськогосподарської діяльності задля стимулювання створення доданої вартості та диверсифікації господарської діяльності у сільській місцевості;

– формування РПІ, що стимулює організацію та мобілізацію ресурсів сільських територіальних громад та розвиток державно-приватного партнерства за участю сільських громад, аграрних підприємств, представників громадянського суспільства та місцевих органів влади.

Отже, це свідчить про те, що відповідальність за розвиток сільських територій повністю перекладається на об'єднані територіальні громади, в яких представлено сільську складову, тобто внутрішні (або сільські) громади. Водночас ОТГ нині ще перебувають на стадії формування та оволодіння у повному обсязі покладеними на них функціями і ресурсами, що знаходяться (будуть знаходитись) у їх розпорядженні, включаючи природні, матеріальні, інфраструктурні, трудові й інші ресурси територій і об'єкти та інженерні комунікації, що забезпечують проведення господарської діяльності.

Однак повернемося до початку 2000-их років. Затяжний період виходу аграрного сектору із посттрансформаційної кризи не супроводжувався глибокими змінами та вагомими позитивними зрушеннями – у 2000 р. індекс продукції СГ становив 53,4 % (з неї сільськогосподарські підприємства (СГП) – 29,1 %, ГН – 111,3 %, а частка ГН – 61,5 %) та харчової промисловості (ХП) – 52,1 %, порівняно з 1990 р. Зазначимо, що у 2009 р., тобто на піку чергової фінансово-економічної та аграрної кризи, індекси продукції становили, відповідно: СГ 70,0% (з неї СГП – 48,3 %, ГН – 121,6 %, а частка ГП – 51,3 %) та ХП 108,1 % [13, с. 6; 16, с. 308–309]. Отже, спостерігалися певні позитивні зрушення і це спонукало до пошуку тих ключових складників, впливаючи на які можна буде повною мірою розкрити незадіяні можливості аграрного ресурсного потенціалу сільських територій. Зазначимо, що у 2017 р. індекс продукції становив: сільського господарства 91,3% та харчової промисловості 107,9 %, порівняно з 1990 р.

Повільне відродження сільського господарства вимагало від українських вчених пошуку нових наукових підходів на основі переосмислення ролі аграрного сектору і села у вирішенні ключових проблем суспільства, системного аналізу проблем, що гальмували ці процеси, та розроблення пропозицій до їх вирішення. Водночас на початку і в середині 2000-их років на сільських територіях домінували негативні тенденції, які були започатковані у попередні періоди, але справляли свій дестабілізуючий вплив і дотепер. Унаслідок інерціювання невирішених проблем у сільському секторі отримали надзвичайно складну ситуацію, де вирішальну роль відігравали наступні явища, чинники і тенденції, зокрема:

- низький рівень продовольчої безпеки країни загалом та його зниження унаслідок посилення дисбалансів у вирощуванні окремих видів сільськогосподарської продукції, а особливо значного скорочення обсягів виробництва продукції тваринного походження, що мало наслідком погіршення структури та зниження калорійності харчування для значного прошарку населення, включаючи, сільських жителів;

- формування економічних відносин ринкового типу в аграрному секторі ускладнювалося та обтяжувалося глибокими змінами у складі землевласників і землекористувачів та організаційно-правових формах господарювання, виникненням нових форм високотоварного виробництва (агрохолдингів, агрокорпорацій) і це супроводжувалося надмірною (виснажливою) експлуатацією ресурсів сільських територій чи виключенням окремих (людського капіталу) із господарського обігу взагалі, появою та нерегульованим вилученням різних видів ренти (екологічної, водної, політичної, податкової, земельної, транспортної тощо) мізерною кількістю потужних виробників сільськогосподарської і харчової продукції;

- погіршення життєвого середовища на селі набуло тенденційного характеру й охопило практично усі складові: матеріально-технічну базу галузей соціальної сфери та інженерної інфраструктури, систему соціального обслуговування сільських жителів і систему соціального забезпечення населення. Особливо гостро ці проблеми концентрувалися у населених пунктах, що розташовані в депресивних і периферійних сільських районах, які особливо потерпали від бідності й безробіття, а також унаслідок низького рівня заробітної плати в господарствах первинного виробництва;

- підйом аграрного виробництва у 2000-ні роки не супроводжувався розширенням сфери зайнятості сільського населення, а навпаки: і у галузях первинного виробництва, і у секторі позааграрної зайнятості (промислові види діяльності) на сільських територіях відбувалося невпинне зменшення чисельності зайнятих на постійній основі. Водночас усіх тих, кого скоротили за різних причин, статистика автоматично відносила до зайнятих в особистому селянському господарстві і тому спостерігається істотний розрив між офіційними даними щодо сільських безробітних і даними, які визначалися за методологією МОП (Міжнародної організації праці);

- унаслідок стрімкого зростання цін на пальне фактично припинено автобусне обслуговування жителів переважної більшості сільських населених пунктів і це супроводжувалося посиленням їх обосібленості, територіальної ізольованості та автономності розвитку, погіршенням доступності соціальних послуг для сільського населення тощо.

За таких умов підвищена увага українських вчених була зосереджена на соціоекономічному підході. В його основу покладена Концепція багатофункціональності сільського господарства, яка була сформульована Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) у 2008 році. Її виникнення пов'язано із деаграризацією економіки – тобто зменшенням частки сільського господарства у національній економіці і реальним зменшенням зайнятості населення у ньому. Зазначимо, що за 1990-2016 роки частка продукції сільського господарства у ВВП країни зменшилася на 2,4 вп (із 16,2 % (визначено розрахунково) до 13,8 %), зайнятості населення у сільському господарстві – на 2,5 вп (із 20,1 % до 17,6 %), але при цьому частка сільського населення у структурі населення України – лише на 1,7 вп (із 32,7 % до 31,0 %). Частина вивільненого із сільського господарства й інших галузей первинного виробництва сільського населення працездатного віку знаходить місце роботи у різних несільськогосподарських видах економічної діяльності та у галузях соціального обслуговування. Їх роль у сільській місцевості поступово підвищується, але це компенсує лише третину втрачених сільським населенням робочих місць [17, с. 9].

Отже, Концепція багатофункціональності сільського господарства спонукає до більш глибокого та всебічного дослідження місця і ролі людини, які вона виконує (почала чи повинна виконувати) у взаємозв'язаних сферах за їх об'єктивної взаємообумовленості та єдності. Йдеться про економічну, соціальну та екологічну функції, які покладаються на сільське господарство або у ширшому розумінні – на первинне виробництво у сучасних умовах. Чітке дотримання відповідних вимог при виконанні згаданих вище функцій може бути забезпечено лише за свідомої та безпосередньої участі людини у їх практичній реалізації. У цьому зв'язку вчені зазначають, що «Концепція багатофункціональності базується на визнанні сільського господарства специфічною сферою економічної діяльності, унікальною за різноманітними суспільними результатами, які вона може продукувати одночасно із виробництвом сільськогосподарської продукції. У процесі сільськогосподарського виробництва створюються не тільки харчові продукти, корми, волокна, агропаливо, лікарська та декоративна продукція, а й продукуються суспільні блага нетоварного характеру, такі як екологічні послуги, красоти ландшафтів, культурна спадщина тощо.... Вони можуть слугувати сферами диверсифікації економічної діяльності на сільських територіях, перетворюючись на специфічні види місцевих активів, капіталізація яких створює для сільських громад засоби існування поза межами виробництва сільськогосподарської продукції» [6, с. 20].

Таким чином, спираючись на викладене є достатньо підстав для висновку про те, що аграрна політика держави на нинішньому етапі має базуватись на науково обґрунтованому, збалансованому (чи пропорційному, залежно від конкретної ситуації) і взаємодоповнюючому поєднанні двох напрямів її реалізації – галузевого й територіального (або аграрного і сільського розвитку), тобто комплементарності. Вона «базується на узгодженні інтересів сільськогосподарського виробництва, сільських спільнот й сільської місцевості, які як відносно окремі самостійні підсистеми мають гармонійно взаємодіяти між собою у забезпеченні виконання галузевих і загальносуспільних функцій. У комплементарних агропродовольчих системах ефективно реалізується багатофункціональність сільського господарства і села» [17, с. 10]. Щодо нинішньої ситуації, то принцип комплементарності буде реалізовано за наступних підходів, а саме:

1. Аграрний розвиток на основі модернізації сільськогосподарського й технологічно пов'язаних виробництв з метою забезпечення переходу на європейську модель багатофункціонального розвитку. Включає наступні складові: оновлення матеріально-технічної бази господарств первинного виробництва (сільського, лісового та рибного); інноваційно-технологічну модернізацію переробно-харчових потужностей операторів ринку; впровадження в агропродовольче виробництво вимог національної системи технічного регулювання, яка є еквівалентною базовій моделі технічного регулювання, що функціонує в країнах-членах ЄС; впровадження на підприємствах аграрного сектору вітчизняної системи харчової безпеки, яка еквівалентна європейській моделі безпечності харчових продуктів і кормів для тварин; впровадження санітарних і фітосанітарних заходів у сільському господарстві згідно із європейськими вимогами. вико-

нання у повному обсязі переліченого комплексу завдань виступає необхідною умовою забезпечення підвищення конкурентоспроможності продукції аграрного сектору та її відповідності європейським вимогам безпечності і якості з метою виходу вітчизняних продуцентів на ринки країн-членів Співтовариства і на цій основі інтеграції господарств первинного виробництва й переробно-харчових підприємств до внутрішнього ринку ЄС.

Отже, аграрний розвиток об'єктивно виступає виробничою домінантою процесу інтеграції суб'єктів підприємницької діяльності, що функціонують в аграрному секторі, до внутрішнього ринку країн-членів Європейського Союзу. Ця проблема в запропонованій авторами інтерпретації на нинішньому етапі отримує необхідне законодавчо-нормативне, регуляторне та акредитаційне забезпечення, які гармонізовані з європейськими та міжнародними вимогами. Також завершується формування і становлення вітчизняної системи ринкового нагляду, в основу якої покладено дотримання загальних законодавчих рамок Співтовариства з ринкового нагляду, і, згідно з чинними законодавчими актами, на початок 2020-их років вона набуде практичного втілення [18]. Фактично вищезазначене можна розцінити як пріоритетні завдання загальнодержавного рівня для практичної реалізації європейського курсу України в аграрному секторі економіки.

Водночас, специфіка первинного, а перш за все сільськогосподарського виробництва полягає у його розосередженості по території, що породжує безліч усіляких різнопланових комбінацій та просторових конфігурацій задіяних у ньому ресурсів: земельних, матеріальних, трудових, соціальних, інфраструктурних, рекреаційних, інформаційних, а також організаційно-правових форм підприємств і форм господарської діяльності. Особливу увагу в усьому комплексі проблем українські науковці звертають на основний засіб виробництва, який «через запровадження вільного ринку купівлі-продажу сільськогосподарських земель не зможе забезпечити досягнення сталого економічного зростання, посилення місцевого економічного та екологічного розвитку, функціонування локальних ринків, збереження робочих місць. Зняття мораторію на купівлю-продаж землі має передувати перегляд земельного законодавства на відповідність принципам відповідального управління земельними ресурсами в інтересах суспільства. Слід відмовитися від неоліберального підходу у земельній політиці оскільки земля, забезпечуючи фундаментальні права людей на безпечні та доступні продукти харчування, є не тільки особливим товаром, а й природним капіталом та життєвим простором для всього суспільства. Пріоритетами тут мають бути: збалансування аграрного і сільського розвитку через деконцентрацію землеволодіння і землекористування; допуск до ринку землі тільки соціально відповідальних інвесторів; використання еколого-рекреаційного потенціалу земельних ресурсів передусім в інтересах місцевих громад; створення загальнодоступної інформаційної системи моніторингу земельних трансакцій» [17, с. 8].

Практична реалізація зазначених пріоритетів має враховувати особливості розвитку конкретних сільських територій, різних за розмірами й конфігурацією, у поєднанні із розміщеними на них необхідними для виробництва ресурсами. Зважаючи на негативні тренди чисельності й структури сільського населення, подрібнення та згортання поселенської мережі унаслідок безлюднення сіл, що супроводжується збільшенням міжселенних розривів й виникненням «нічийних» земельних угідь, необхідно в кожному окремому випадку враховувати реальну ситуацію та підходити надзвичайно зважено. Ініціатива місцевих агровиробників (діючих фермерських й особистих селянських господарств) щодо розширення площ сільськогосподарських угідь, а також інших суб'єктів з тих, хто проявив бажання до створення нових виробництв на «вільних землях», має активно підтримуватись керівництвом ОТГ. При цьому обов'язково враховуються інтереси сільських громад з погляду створення нових робочих місць на засадах сімейного господарювання та організації із запровадженням агроінновацій виробництва конкурентоспроможної продукції. Особлива увага має бути приділена відродженню галузей тваринництва. Йдеться про створення сімейних молочних (на 5-20 голів), скотарсько-відгодівельних (5-30) й вівчарських (на 10-50 голів) ферм, організацію промислових молочних ферм (більше 200 голів), відгодівельних або ж з повним виробничим циклом свинокомплексів різної потужності, запровадження вирощування рослинницької продукції (ранньої, парникової, зеленої, нішової), яка характеризується використанням високої частки ручної праці, а також впровадження сучасних способів агрологістики з метою її своєчасної доставки споживачам. Водночас одним із важливих напрямів подолання аграрної моноспеціалізації виступає поглиблення галузевої та продук-

тової диверсифікації у різних видах економічної діяльності, зокрема на основі розміщення виробничих об'єктів у сферах спорідненої та допоміжної відносно первинного виробництва діяльності, а також різних виробничих структур позааграрного спрямування.

2. Сільський розвиток на основі активного залучення до цих процесів об'єднаних територіальних громад і внутрішніх (сільських) громад. Оскільки має місце реальний дефіцит власного досвіду, то вказаний напрям потребує додаткового ґрунтового аналізу з метою підготовки конкретних пропозицій, а також розроблення економіко-організаційних механізмів та інструментів для їх практичної реалізації. Україна проголосила європейський вектор розвитку і тому пропозиції, з одного боку, мають враховувати методичні підходи ЄС до розвитку сільських територій, а з іншого, – вітчизняну специфіку та реальну картину зрушень і трансформацій на сільських територіях, динаміку змін і напрями трендів тощо. Зазначимо, що в ЄС питання розвитку сільських територій вирішуються з використанням інструментів Спільної аграрної політики (САП), яка впродовж тривалого періоду також пройшла значну еволюцію: територіальний підхід поступово трансформувалася на підходи, пов'язані зі структурною перебудовою галузей та пошуком ефективних компромісних рішень. Причому ключові рішення щодо підтримки аграрного сектору синхронізуються із відповідною підтримкою сталого розвитку сільських територій. Важливо, що враховуються як національна специфіка країн-членів Співтовариства, так і реальний стан сільських територій і не лише через призму діючих тенденцій і негативних наслідків минулого розвитку сільських районів, але з урахуванням принципу комплементарного розвитку (взаємодоповнення і взаємодії). Зокрема, в документі ЄС «Європейська регіональна політика: натхнення для країн, що не входять до ЄС?» концептуальні засади територіального планування та просторового розвитку, які базуються на політичному принципі, згідно з яким багатші країни і регіони мають забезпечувати солідарність з біднішими країнами і регіонами, а також на економічному принципі, відповідно до якого нижчі обсяги виробництва в бідних країнах-учасниках і регіонах, або країнах і регіонах із високими рівнями безробіття є втратою потенціалу та можливості для ЄС у цілому [19, с. 5]. Для забезпечення сталого сільського розвитку, відкриття нових ринків та зміцнення економічного потенціалу країн-учасників передбачається стимулювання інвестицій у сільське господарство, сучасну інфраструктуру, інноваційну діяльність та занепадаючі сектори сільської економіки, надання кращої освіти та професійної підготовки для людей у слабких регіонах. З цією метою на національному й регіональному рівнях використовуються паралельно, залежно від конкретної ситуації, різні концепції розвитку сільських територій, а саме [12, с. 83-84]:

– концепція сільського розвитку в контексті загальної модернізації сільського господарства та агробізнесу загалом. За основу приймається галузева модель розвитку аграрного сектору і на неї спирається сільський розвиток. Сільські території розглядаються як сукупність ресурсів, місце проходження виробничих процесів та просторова база розвитку сільського господарства. Основна функція сільських територій – виробництво товарної сільськогосподарської продукції;

– концепція сільського розвитку, яка базується на зменшенні відмінностей між найбільш відсталими сільськими районами і рештою секторів економіки (концепція зближення або перерозподільча модель). У ній сільські райони розглядаються переважно як слабозвинені, структурно відсталі від міських унаслідок впливу різних несприятливих чинників і тому вони потребують особливої підтримки: диверсифікації діяльності у найвідсталіших районах, прямої компенсації за рахунок держави впливу несприятливих чинників, непрямої підтримки тощо;

– концепція, яка базується на ідентифікації сільського розвитку із розвитком сільських районів та передбачає використання усіх ресурсів, що знаходяться на їх території (людських, природних, матеріально-технічних, ландшафтних тощо), а також інтеграцію між усіма компонентами і галузями на місцевому рівні (територіальна модель).

Зазначимо, що оскільки основним об'єктом сільських територій в ЄС виступали сільські райони, то такий підхід отримав своє продовження і в Україні. Зокрема, із залученням матеріалів суцільного обстеження сільських населених пунктів, які включали період 1996-2005 рр., було розроблено комплексну типологію сільських адміністративних районів. Вона базувалася на диференціації районів на основі систематизації фактів та встановлення основних типів явищ, які характеризують причини, поточні особливості розвитку та його перспективи. Цю роботу можна трактувати як важливу у теоретичному та методичному плані для складного періоду

становлення ринкової економіки та із урахуванням спадних трендів минулого розвитку і яку можна буде творчо використати для наступних періодів, а також для іншого рівня узагальнення, зокрема об'єднаних територіальних громад. Не торкаючись вихідних теоретичних положень і методичних підходів цієї роботи відзначимо, що комплексна типологія сільських територій за умовами сільського розвитку включала шість основних типів [9, с. 196-217], з яких два – кризовий та у передкризовому стані. За укрупненими оцінками, чисельність кризових сільських адміністративних районів у 2005 році становила майже 200 од., а в 2010-му – перевищила цю цифру (більше 40 % від їх загальної кількості). Отже, відбувається розповзання «кризових зон» по сільських територіях України і при формуванні ОТГ вказані зони або ж їх частини будуть включені до різних громад, центрами яких виступають (будуть виступати) сільські населені пункти, селища міського типу й міста різного ієрархічного рівня (від районного до обласного).

Зазначимо, що відмінний від наведеного вище методичний підхід було запропоновано при ідентифікації сільських територій як системи населених місць різних розмірів та адміністративного значення (закріпленого формального чи реального, тобто неформального). Цей підхід передбачає врахування не тільки їх розташування в географічному просторі на осі «центр – напівпериферія – периферія», а й оцінку рівня та динаміки їх розвитку у контексті дихотомії «село – місто» [9, с. 21].

Таким чином, враховуючи попередній досвід регулювання розвитку аграрного сектору та сільських територій, певні здобутки, реальні і потенційні втрати від несвоєчасного прийняття або взагалі неприйняття заходів з виправлення допущених перекосів та прорахунків перед українськими вченими на початку 2010-их років постало актуальне завдання: сформувати нові підходи до сільського розвитку із урахуванням досвіду країн-членів ЄС, зміщення не лише акцентів, але й суттєвої диверсифікації сфер і напрямів прикладання зусиль, а також розширення спектру ресурсів, місцевих активів та інституційних одиниць, які необхідно залучити до безпосередньої участі в їх реалізації. Виокремлюючи сутність сільського розвитку, вченими було запропоновано новий методологічний підхід для досягнення стратегічних цілей сталого розвитку аграрного розвитку і села, який базується на потенціалі місцевих громад та їх реальних спроможностях до вирішення власних проблем. Було встановлено, що «державна політика, націлена виключно на економічне зростання, здійснює абсолютно негативний вплив на сільські громади... Більш важливе значення має вміння селян використовувати місцеві активи, працювати спільно над відтворенням на сучасній основі сільського життя; їхня здатність вибудовувати і покращувати соціальні мережі; можливість удосконалювати власні професійні знання та перетворювати їх на інноваційні ідеї, втілювати ці ідеї у життя тощо. Результатом цього стануть не тільки робочі місця на селі, зростання доходів та функціонуєча інфраструктура, але також сильні сільські громади, здатні забезпечити сталий соціоекономічний розвиток села і які можуть успішно справлятися з постійними внутрішніми змінами і глобалізаційними викликами» [8, с. 10].

За визначенням науковців, сільський розвиток включає розвиток економіки села, сільських територій (агрolandшафтів, інженерної та соціальної інфраструктури) і, найголовніше – людини. Втрата державою патерналістської ролі спонукала до активного пошуку нових суб'єктів сільського розвитку, які повинні прийняти на себе функції із забезпечення реального впливу на процеси, що відбуваються на сільських територіях, спонукати до просування в обраному напрямі та для досягнення поставлених цілей. Зазначені функції спроможні прийняти на себе лише сільські (або внутрішні) громади – тобто самоорганізовані сільські жителі, які поділяють спільний життєвий простір (як правило, в межах одного села), об'єднані прагненням, готовністю і реальними діями до поліпшення його економічного, соціального та екологічного становища, які створили для цього групу взаємодії (ГВ) і визначили лідера з числа його членів [10, с. 63]. Процеси самоорганізації жителів сільських громад після проведення адміністративно-територіальної реформи зможуть отримати реальні імпульси для активізації формування сучасних умов для розвитку людини, підвищення якості чи усунення асиметричності життєвого середовища в сільських населених пунктах. Зусилля спрямовуватимуться на саморозвиток сільських громад на основі максимальної капіталізації місцевих активів, і перш за все усіх видів ресурсів: людського, соціального, природного, фізичного, фінансового, політичного, культурного [8, с. 214-257].

Зазначимо, що у світі вже сформовано як покрокові процедури самоорганізації жителів громад, так і процедури оволодіння правами і обов'язками, які об'єктивно будуть покладені на

них, як виразників місцевих інтересів. У цьому зв'язку доцільно відзначити, що ідея сільських громад в Україні лише починає формувати свій нормативно-правовий простір. Вже є певні прояви самоорганізації сільських жителів на мікрорівні, але цього досвіду недостатньо для ґрунтовного аналізу та формування адекватних висновків. У цьому зв'язку доречно звернутись до тих ключових положень, які сформулювали українські вчені, з тим, щоб мати максимально повну та об'єктивну характеристику зрушень, на які ми будемо сподіватися. Отже, «сільський розвиток на базі громад – це розвиток, орієнтований на формування засад сталості, створення довгострокових спроможностей громад самостійно справлятися з майбутніми викликами і можливостями. Це – ланцюг дій, у процесі яких громади візуалізують, ініціюють і реалізують власні ідеї щодо покращання повсякденного життя. Це – діяльність самих громад для себе, яка спрямована на реалізацію економічних можливостей громади, покращення соціальних умов і навколишнього середовища її життєдіяльності. Отже, сільський розвиток на базі громад – це цілеспрямована зміна інституційних, економічних, екологічних, демографічних, соціальних, культурних, побутових та інших умов у сільській місцевості у напрямі зростання рівня та якості життя населення. Зміни здійснюються самими громадами на основі наділення їх правами власності/користування, ефективного використання і контролю над локальними ресурсами, забезпечують подолання бідності, а не більш комфортне існування в її умовах» [10, с. 3].

Але, як свідчить практика 2015-2018 років, реальні фінансові важелі в умовах децентралізації держава передає новій низовій ланці місцевого самоврядування – об'єднаним територіальним громадам (ОТГ). Ось чому, на нашу думку, створення сільських громад реально може проходити лише в контексті проведення адміністративно-територіальної реформи. Із 2014 р. було заплановано проведення поетапного укрупнення низової ланки (сільських, селищних та міських рад, кількість яких до об'єднання становила 11519 од.) та створення ОТГ, зокрема: 975 ОТГ (затверджено Кабінетом Міністрів України), але інша пропозиція була знизу – 1206 ОТГ (схвалено обласними радами) [20, с. 108]. Неодноразові спроби проведення АТР у різній формі закінчувалися невдало, але після інтенсивного підготовчого періоду (2014 р.) у 2015 р. було створено 159 ОТГ, потім 209 та 330 і у 2018 р. (станом на 10.05.2018) – 33 об'єднані територіальні громади.

Зазначимо, що за результатами моніторингу [21] утворено 731 ОТГ (60,6 % від 1206 ОТГ, що були схвалені обласними радами), в яких об'єднано 3399 базових громад (31,1 %), отже, залишилися необ'єднаними 7540 базових громад (68,9 % від їх загальної кількості). Ще 26 громад звернулися до ЦВК України стосовно призначення перших виборів. Середня кількість рад базового рівня, які об'єдналися в одній ОТГ, становить 4 од., а середня чисельність населення однієї ОТГ – 11051 особа. Площа сформованих ОТГ становить 180,0 тис. кв. км, в яких налічується 6,4 млн. жителів (відповідно 32,2 % від загальної площі і 18% від загальної кількості населення України). Отже, хоча найважливіша складова – створення мережі ОТГ – вже пройшла середину, однак за іншими індикаторами – показники нижче. У зв'язку із відставанням від графіка створення ОТГ кінцевий строк реформування адміністративно-територіального устрою України перенесено на 2020 рік.

У цьому зв'язку постає низка нових завдань для вже створених ОТГ, а особливо тих, що розташовані в кризових зонах або включають їх частини, по лінії «ОТГ – сільська (внутрішня) громада». Їх можна систематизувати за різними ключовими проблемами і на цій основі виділити два рівні: а) локальний (ОТГ) і б) місцевий (сільських громад). Розкриємо основні функції і повноваження для вказаних рівнів управління та проаналізуємо особливості об'єкта управління – сільських територій різного масштабу.

а) Локальний рівень – оволодіння у повному обсязі сформованими ОТГ покладеними на них функціями, природними і фінансовими ресурсами, що знаходяться (будуть знаходитись) у їх власності чи розпорядженні. Об'єднані територіальні громади можна структурувати за ієрархією їх центрів: міські громади – 105 од. (14,4 %), селищні – 230 од. (31,7 %) і сільські – 392 од. (53,9 %). Об'єднання відбулося навколо точок економічної активності, якими є міста районного значення, селища та потужні села, які повинні стати центрами зростання для сільських територій [19, с. 10]. Необхідно підкреслити, що стосовно закріплених за органами управління ОТГ функцій, то вже розроблено низку чинних нормативно-правових актів, опубліковано значний перелік методичних рекомендацій та нормативно-довідкової літератури, в яких детально розкриваються та аналізуються питання організації публічного управління сільськими територіями та її складовими, зокрема: насе-

леними пунктами, природними ресурсами і навколишнім середовищем, соціальною сферою, населенням і трудовими ресурсами, соціальним захистом сільських жителів, виробничою сферою та ін. [19; 22-25]. З цією метою розроблено структуру і форму паспорта населеного пункту ОТГ та зведеного паспорта сільської ОТГ [19 с. 37-65, 67-86]. «Паспорт населеного пункту – це документ загального користування, який містить: соціально-економічну, демографічну, екологічну ситуацію, зайнятість населення, матеріально-технічне забезпечення, наявність та використання земельних ресурсів, об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури, інвестиційну привабливість громади та перспективи її розвитку. Він виступає інформаційним джерелом для оцінної характеристики рівня та якості життя населення, а також ухвалення місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування певних управлінських рішень» [19 с. 15].

Не торкаючись всього комплексу питань, які пов'язані повсякденною діяльністю органів управління ОТГ, доречно привернути увагу до тих проблем, що стали актуальними у зв'язку із проведенням АТР й гострою необхідністю фінансового забезпечення реалізації закріплених за громадами функцій. У цьому відношенні виокремилися кілька важливих напрямів, включаючи формування фінансово-економічного механізму [26], зокрема:

- розмежування земель державної і комунальної власності, а також визначення меж сільськогосподарських угідь, прилеглих до сільських населених пунктів, що були відчужені у державну власність і які необхідно повернути сільським громадам;

- розроблення сучасних науково-методичних підходів щодо формування та структури фіскального механізму наповнення місцевих бюджетів ОТГ з урахуванням нових методичних підходів, на яких базується євроінтеграційна модель управління природними об'єктами і ресурсами, й отримання доходів суб'єктами господарювання, які їх використовують за проведення господарської діяльності. Зокрема, структура фінансово-економічного механізму децентралізованого управління природними активами територіальних громад включас: бюджетне вирівнювання (дотації та міжбюджетні трансферти), фіскальне наповнення (податки, квазіподатки та парафіскальні платежі), публічно-приватне партнерство (концесії, компанії зі спеціальними правами запозичення та дівестиції) [26, с. 35–37];

- удосконалення власної фінансової бази для оподаткування та підготовка пропозицій щодо її розширення за рахунок природних ресурсів і корисних копалин, що знаходяться в межах ОТГ, з урахуванням їх загальнодержавного чи місцевого підпорядкування та необхідності виокремлення частки громад в доходах (податках) від їх використання суб'єктами господарювання, а також запровадження місцевих податків;

- капіталізація природних ресурсів і корисних копалин на основі децентралізації управління та ідентифікації прав власності органів місцевого самоврядування з метою подальшої їх трансформації в активи ОТГ тощо.

б) Місцевий рівень – об'єктивізація внутрішніх громад (виявлення та встановлення кордонів між селами або окремими частинами населених пунктів, які територіально локалізовані), пошуки неформальних лідерів та розвиток лідерських прагнень у членів сільських громад. Це необхідно проводити з метою виявлення та усунення тих проблем, що заважають розвитку сільських громад чи погіршують умови життя сільському населенню. Однак з погляду вирішення проблем, що потребують залучення ресурсів ОТГ, а також з інших джерел, завдання надзвичайно ускладнюється: необхідно створювати із сільської громади або групи громадян юридичну особу, яка буде вирішувати різнопланові завдання на місцевому рівні. Отже постає завдання інституційного виокремлення одиниць низового рівня, наділення необхідними повноваженнями й пошуку відповідних механізмів координації їх сумісної чи обособленої діяльності тощо.

Відродження аграрної та позааграрної діяльності в кризових зонах й периферійних сільських громадах, поліпшення життєвого середовища сільського населення стане об'єктивним індикатором ефективності і результативності переходу на нову модель адміністративно-територіального устрою, гармонізації інтересів суб'єктів господарювання, ОТГ і сільських спільнот низового рівня та забезпечення взаємодоповнюючого аграрного і сільського розвитку. Нині сільський розвиток перебуває на стадії інституційного формування, а територіальні громади – в процесі поступового оволодіння закріпленими функціями та організації ефективного управління природними об'єктами і ресурсами. Враховуючи реальну динаміку сільський роз-

виток в оглядовій перспективі стане важливим доповненням аграрного розвитку, що сприятиме зміцненню сталості сільського сектору України.

Висновки. 1. Концептуальні засади і принципи, на яких формувалися в 60-70-ті роки програми розвитку сільського господарства і сільських територій, були відірвані від тогочасних реалій. Догматичні підходи («неперспективні села», концентрація сільського розселення) не мали наукового підґрунтя, але негативний вплив на сільську поселенську мережу справляли заборона будівництва та закриття об'єктів соціальної сфери. Курс на реалізацію програм без забезпечення необхідними ресурсами провокувало розширення міграції сільського населення і обезлюднення більшості сільських поселень.

2. Деструктивні процеси охопили усю сільську поселенську мережу та продовжувалися до першої половини 80-их років включно і лише з другої половини проявився реальний патерналізм держави. Масштабні інвестиції в механізацію, електрифікацію та хімізацію сільського господарства і розбудову соціальної сфери села пригальмували руйнівні тенденції, але зупинити їх не змогли. З набуттям політичної незалежності Україна одночасно була скинута у вир глибоких економічних трансформацій і це супроводжувалося занепадом соціальної сфери села. Унаслідок цього аграрний сектор і село були відкинуті на рівень 50-60-их років. Економічна та аграрна криза продовжувалася практично до початку 2000-их років.

3. Тривалий перехід на ринкові засади господарювання супроводжувався руйнацією корпоративного сектору сільського господарства та погіршенням життєвого середовища сільського населення. Відхід держави від політики патерналізму щодо підтримки розвитку аграрного сектору і сільських територій спонукало до пошуку нових підходів на основі врахування вітчизняного, прогресивного європейського й американського досвіду та наукових концепцій українських і зарубіжних вчених. Плідною виявилася ідея щодо чіткого розмежування проблем у виробничій і соціальній сферах, а теоретичні засади, методичні підходи й практичні заходи щодо їх вирішення отримали назву аграрного та сільського розвитку. Асиметричність у підтримці вказаних напрямів, з одного боку, сприяла активному нарощуванню виробництва сільськогосподарської і харчової продукції та їх експорту, а з другого, – супроводжувалася погіршенням соціальних умов на селі, нарощуванням масштабів безробіття та розширенням контингенту бідного і знедоленого сільського населення. Отже, постала гостра необхідність внести суттєві зміни як у наукові засади, принципи й методичні підходи, так і в комплекс заходів практичного характеру та їх реалізації з метою подолання асиметричності життєвого середовища й вирівнювання темпів розвитку аграрної та сільської складових, які в нерозривній єдності й взаємодоповнюваності і становлять сільський сектор України.

4. На нинішньому етапі домінуючим став підхід щодо комплементарності (взаємодоповнюваності) аграрного (сільського господарства та технологічно пов'язаних й суміжних галузей) та сільського розвитку (сільських територій у контексті покращання життєвого середовища сільського населення). Аграрний розвиток включає оновлення матеріально-технічної бази господарств первинного виробництва на основі впровадження агроінновацій та відродження занепалих і стагнуючих галузей, які технологічно пов'язані із виробництвом продовольчої сировини, а також об'єктів позааграрного спрямування. До цього напрямку належить проведення інноваційно-технологічної модернізації підприємств переробно-харчової промисловості. Впровадження вимог технічних регламентів і національних стандартів у виробництво агрохарчової продукції виступає необхідною умовою інтеграції підприємств і господарств до внутрішнього ринку Європейського Союзу.

Сільський розвиток у нинішніх умовах базується на ключовому положенні про актуальну роль нової ланки низового управління – ОТГ і сільських громад, як самооб'єднання громадян, в реалізації власного потенціалу розвитку на основі активного залучення місцевих природних об'єктів і ресурсів. Це вимагає проведення ефективної роз'яснювальної роботи серед сільських жителів стосовно необхідності створення місцевих осередків самоуправління з метою ідентифікації інтересів населення у різних секторах економіки, соціальної інфраструктури, соціального обслуговування і транспортного сполучення, виокремлення проблем, які потребують пріоритетного вирішення, та пошуку джерел інвестування і необхідних ресурсів для їх реалізації. Одним із найпоширеніших природних ресурсів виступають сільськогосподарські угіддя, значна частина яких не включена в економічний обіг у кризових зонах та віддалених сільських громадах.

5. У зв'язку із становленням нової конфігурації місцевого самоуправління по лінії «ОТГ – сільські громади», розширенням їх повноважень та виконуваних функцій, суттєвим нарощуванням реальних і потенційних можливостей щодо збільшення фінансових надходжень до бюджетів ОТГ перед аграрною економічною наукою постала низка нових викликів та проблем, на які вона повинна оперативним чином надати адекватні відповіді. Серед ключових і нагальних необхідно вказати на такі проблеми:

– механізм передачі усіх земель, що знаходяться у межах ОТГ, у комунальну власність та їх розмежування між окремими населеними пунктами. Обґрунтування наукових підходів щодо передачі «нічийних земель», які виникли унаслідок обезлюднення сіл, суміжним поселенням;

– впровадження різних моделей сімейно-фермерського господарювання на «нічийних» землях з урахуванням інтересів місцевих об'єднань громадян – забезпечення економічного зростання і покращання життєвого середовища;

– розроблення фінансово-економічних механізмів й інструментів та їх спрямування на диверсифікацію економічної діяльності, включаючи й розміщення нових виробничих об'єктів позааграрного спрямування та ін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Українське село: проблеми і перспективи / Шепотько Л.О. та ін. За ред. Л.О. Шепотько. Київ: Урожай, 1991. 240 с.
2. Вдовиченко М.Х., Якуба К.І., Орлатий М.К. Соціальне відродження села в умовах становлення ринкової економіки / За ред. П.Т. Саблука, М.Х. Вдовиченка. Київ: Урожай, 1993. 216 с.
3. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Максимюк О.П., Яровий В.Д. Село: сучасна політика і стратегія розвитку. Київ: Інститут економіки НАН України, 1997. 380 с.
4. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Гудзинський С.О., Яровий В.Д. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у 2 томах. Т.1. Потенціал сільського сектора. Київ: Інститут економіки НАН України, 2000. 465 с.
5. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Гудзинський С. О., Яровий В.Д. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у 2 томах. Т.2. Соціальні ресурси сільських територій. Київ: Інститут економіки НАН України, 2003. 467 с.
6. Теорія, політика та практика сільського розвитку/ Бородіна О.М. та ін. За ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О.М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. 376 с.
7. Геєць В.М., Юрчишин В.В., Бородіна О.М., Прокопа І.В. Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України (концептуальні положення). Економіка України, 2011. № 12. С. 4–14.
8. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір/ Бородіна О.М. та ін. За ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 320 с.
9. Павлов О.І. Ідентифікація сільських територій України як периферійних: теорія та практика. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України, 2013. Вип. 6(104). С. 20-27.
10. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні: наукова доповідь / Бородіна О.М. та ін. За ред. чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук О.М.Бородіної, чл.-кор. НААН України, д-ра екон. наук І.В. Прокопи, д-ра екон. наук О.Л. Попової; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. 70 с.
11. Прокопа І.В., Бородіна О.М. Соціоекономічний розвиток аграрного сектору України в умовах глобалізації. Тенденції розвитку аграрного сектору економіки України в умовах соціально-економічної та політичної нестабільності. Київ, 2015. С. 107–112.
12. Мармуль Л.О. Методичні підходи до розвитку сільських територій на засадах децентралізації. Економіка АПК, 2016. № 7. С. 80–86.
13. Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.). Стат. збірник: 1990–2010. Київ: Держстат України, 2012. 48 с.
14. Про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, спрямованих на виконання державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року. URL: www.ac-rada.gov.ua/doc catalog/.../Bul_rozv_ukr_sel.pdf. 39 с.
15. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки. Стратегію підтримала Національна рада реформ на засіданні 09.11.2015 р. 131 с. URL: minagro.gov.ua/node/16025.
16. Крисанов Д.Ф. Інноваційно-технологічне забезпечення розвитку переробно-харчових галузей. Ресурсні можливості розвитку аграрного сектора економіки України: кол. монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2017. С. 271–353.
17. Аграрний і сільський розвиток для зростання української економіки: наук. доповідь / Бородіна О.М. та ін. За ред. чл.-кор. НАН України Бородіної О.М., д-ра екон. наук Шубравської О.В.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2018. 152 с.
18. Крисанов Д.Ф. Інтеграція аграрного сектора України до внутрішнього ринку ЄС: виклики і зрушення. Продовольчі ресурси: зб. наук. пр. /НААН; Ін-т прод. ресурсів НААН. Київ: ТОВ «БАРМИ», 2018. №10.
19. Формування паспорта сільської об'єднаної територіальної громади: методичні рекомендації / Демчак І.М. та ін. Київ: НДІ «Укראгропромпродуктивність», 2018. 134 с.
20. Кравців В.С., Жук П.В. Реформа адміністративно-територіального устрою: результати, проблеми, подальші дії. Стратегічна панорама, 2016. № 2. С. 104–112.

21. Моніторинг процесу децентралізації влади в Україні та реформування місцевого самоврядування, станом на 10 травня 2018 р./ М-во регіон. розвитку, буд-ва та житлово-комун. госп-ва України. URL: <http://www.kmu.gov.ua>publich>article>
22. Павлов О.І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель: монографія. Одеса: Астропринт, 2009. 344 с.
23. Методика формування спроможних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 р. № 214. Офіційний вісник України. 2015. №33. Ст. 963.
24. Практичний посібник з питань формування спроможних територіальних громад. Київ: Асоціація міст України, 2017. 39 с.
25. Публічне управління сільськими територіями: навч. посіб. / Савков А.П. та ін. за ред. А.П. Савкова, М.К. Орлатого, М.І. Кучера; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; НАДУ. Київ: Фенікс, 2016. 336 с. (Серія «Б-ка сільського голови»).
26. Хвесик М.А., Бистряков І.К., Клиновий Д.В. Фінансово-економічний механізм капіталізації природних ресурсів об'єднаної територіальної громади. Фінанси України. 2018. №4. С.19–40.

REFERENCES

1. Shepot'ko L.O. ta in. (1991). *Ukrai'ns'ke selo: problemy i perspektyvy* [Ukrainian village: problems and perspectives]. Kyi'v: Urozhaj, 240 p.
2. Vdovychenko M.H., Jakuba K.I., Orlatyj M.K. (1993). *Social'ne vidrozhennja sela v umovah stanovlennja rynkovoї ekonomiky* [The social revival of the village in the conditions of the emergence of a market economy]. Kyi'v: Urozhaj, 216 p.
3. Shepot'ko L.O., Prokopa I.V., Maksymjuk O.P., Jarovyj V.D. (1997). *Selo: suchasna polityka i strategija rozvytku* [Village: modern policy and development strategy]. Kyi'v: Instytut ekonomiky NAN Ukrai'ny, 380 p.
4. Shepot'ko L.O., Prokopa I.V., Gudzyn'skyj S.O., Jarovyj V.D. (2000). *Sil's'kyj sektor Ukrai'ny na rubezhi tysjacholit': u 2 tomah. T.1. Potencial sil's'kogo sektora* [Rural sector of Ukraine at the turn of the millennium: in 2 volumes. T.1. Potential of the rural sector]. Kyi'v: Instytut ekonomiky NAN Ukrai'ny, 465 p.
5. Shepot'ko L.O., Prokopa I.V., Gudzyn'skyj S. O., Jarovyj V.D. (2003). *Sil's'kyj sektor Ukrai'ny na rubezhi tysjacholit': u 2 tomah. T.2. Social'ni resursy sil's'kyh terytorij* [Rural sector of Ukraine at the turn of the millennium: in 2 volumes. T.2. Social resources of rural areas]. Kyi'v: Instytut ekonomiky NAN Ukrai'ny, 467 p.
6. Borodina O.M. ta in. (2010). *Teorija, polityka ta praktyka sil's'kogo rozvytku* [Theory, policy and practice of rural development]. In-t ekon. ta prognozuv. Kyi'v. 376 p.
7. Gejec' V.M., Jurchyshyn V.V., Borodina O.M., Prokopa I.V. (2011). *Socioekonomichna modernizacija agrarnogo sektoru Ukrai'ny (konceptual'ni polozhennja)*. [Socioeconomic modernization of the agrarian sector of Ukraine (conceptual provisions)]. *Ekonomika Ukrai'ny*, No12. pp. 4–14.
8. Borodina O.M. ta in. (2012). *Socioekonomichnyj rozvytok sil's'kogo gospodarstva i sela: suchasnyj vymir* [Socioeconomic Development of Agriculture and Rural Areas: A Modern Dimension]. In-t ekon. ta prognozuv. Kyi'v. 320 p.
9. Pavlov O.I. (2013). *Identyfikacija sil's'kyh terytorij Ukrai'ny jak peryferijnyh: teorija ta praktyka. Social'no-ekonomichni problemy suchasного periodu Ukrai'ny* [Identification of Rural Areas of Ukraine as Peripheral: Theory and Practice. Socio-economic problems of the modern period of Ukraine]. Issue 6(104), pp. 20-27.
10. Borodina O.M. ta in. (2015). *Polityka sil's'kogo rozvytku na bazi gromad v Ukrai'ni: naukova dopovid'* [Community-Based Rural Development Policy in Ukraine: Scientific Report]. In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrai'ny». Kyi'v. 70 p.
11. Prokopa I.V., Borodina O.M. (2015). *Socioekonomichnyj rozvytok agrarnogo sektoru Ukrai'ny v umovah globalizacii'. Tendencii' rozvytku agrarnogo sektoru ekonomiky Ukrai'ny v umovah social'no-ekonomichnoi' ta politychnoi' nestabil'nosti* [Socioeconomic development of Ukraine's agrarian sector in the conditions of globalization. Trends in the agrarian sector of Ukraine's economy in conditions of socio-economic and political instability]. Kyi'v, pp. 107–112.
12. Marmul' L.O. (2016). *Metodychni pidhody do rozvytku sil's'kyh terytorij na zasadah decentralizacii'* [Methodological approaches to the development of rural areas on the basis of decentralization. Economy of agroindustrial complex]. *Ekonomika APK*. No 7, pp. 80-86.
13. *Valova produkcija sil's'kogo gospodarstva Ukrai'ny (u postijnyh cinah 2010 r.)*. Stat. zbirnyk: 1990–2010 [Gross agricultural output of Ukraine (at constant prices in 2010). Stat Collection: 1990-2010.]. Kyi'v: Derzhstat Ukrai'ny, 2012. 48 p.
14. *Pro rezul'taty audytu efektyvnosti vykorystannja koshtiv derzhavnogo bjudzhetu, sprjamovanyh na vykonannja derzhavnoi' cil'ovoi' programy rozvytku ukrai'ns'kogo sela na period do 2015 roku* [On the results of the audit of the effectiveness of the use of state budget funds aimed at implementing the state target program for the development of the Ukrainian village for the period until 2015]. URL: www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/.../Bul_rozv_ukr_sel.pdf. 39 p.
15. *Jedyna kompleksna strategija rozvytku sil's'kogo gospodarstva ta sil's'kyh terytorij na 2015–2020 roky. Strategiju pidtrymala Nacional'na rada reform na zasidanni 09.11.2015* [Integrated Strategy for the Development of Agriculture and Rural Areas for 2015-2020. The strategy was supported by the National Council for Reforms at the meeting on 09.11.2015]. 131 p. URL: minagro.gov.ua/node/16025.
16. Krysanov D.F. (2017). *Innovacijno-tehnologichne zabezpečennja rozvytku pererobno-harchovyh galuzej* [Innovative and technological support for the development of processing and food industries. Resource opportunities for the agrarian sector of Ukraine's economy: count. monograph]. *Resursni mozhlivosti rozvytku agrarnogo sektora ekonomiky Ukrai'ny: kol. monografija / NAN Ukrai'ny, DU «In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrai'ny»*. Kyi'v, pp. 271–353.
17. Borodina O.M., Shubrav's'ka' O.V. et al. (2018). *Agrarnyj i sil's'kyj rozvytok dlja zrostannja ukrai'ns'koi' ekonomiky: nauk. dopovid'* [Agrarian and rural development for the growth of the Ukrainian economy: sciences. report / Ed. Corr. National Academy of Sciences of Ukraine]. Kyi'v, 152 p.

18. Krysanov D.F. (2018). Integracija agrarnogo sektora Ukraïny do vnutrishn'ogo rynku JeS: vyklyky i zrushennja. Prodo vol'chi resursy: zb. nauk. pr.[Integration of the agrarian sector of Ukraine into the EU internal market: challenges and shifts. Food Resources: Sb. sciences etc.] /NAAN; In-t prod. resursiv NAAN. Kyi'v: TOV «BARMY», No10.
19. Demchak I.M. ta in. (2018). Formuvannja pasporta sil'skoi' ob'jednanoi' terytorial'noi' gromady: metodychni rekomendacii' [Formation of a passport of a rural combined territorial community: methodical recommendations]. Kyi'v: NDI «Ukragro-promproduktivnist'», 134 p.
20. Kravciv V.S., Zhuk P.V. (2016). Reforma administratyvno-terytorial'nogo ustroju: rezultaty, problemy, podal'shi dii'. [Reform of the administrative-territorial system: results, problems, follow-up actions]. Strategichna panorama. No 2, pp. 104–112.
21. Monitoring procesu decentralizacii' vlady v Ukraïni ta reformuvannja misceвого samovrjaduvannja, stanom na 10 travnja 2018 r. [Monitoring the process of decentralization of power in Ukraine and the reform of local self-government, as of May 10, 2018] / M-vo region. rozvytku, bud-va ta zhytlovo-komun. gosp-va Ukraïny. URL: <http://www.kmu.gov.ua>publich>article>
22. Pavlov O.I. (2009). Sil'ski terytorii' Ukraïny: funkcional'no-upravlins'ka model': monografija. [Rural areas of Ukraine: functional and management model: monograph.]. Odesa: Astroprynt. 344 p.
23. Metodyka formuvannja spromozhnyh terytorial'nyh gromad: Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïny vid 08.04.2015 [Methodology for the formation of capable territorial communities: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 8, 2015]. № 214. Oficijnyj visnyk Ukraïny. 2015. No 33, 963 p.
24. Praktychnyj posibnyk z pytan' formuvannja spromozhnyh terytorial'nyh gromad. [Practical guide on the formation of capable territorial communities.]. Kyi'v: Asociacija mist Ukraïny, 2017. 39 p.
25. Savkov A.P., Orlatogo M.K., Kuchera M.I. (2016). Publichne upravlinnja sil'skymy terytorijamy: navch. posib. [Public Administration of Rural Areas: Teaching. manual]. Kyi'v: Feniks. 336 p. (Serija «B-ka sil's'kogo golovy»).
26. Hvesyk M.A., Bystrjakov I.K., Klynovyj D.V. (2018). Finansovo-ekonomichnyj mehanizm kapitalizacii' pryrodnyh resursiv ob'jednanoi' terytorial'noi' gromady. [Financial and economic mechanism of capitalization of natural resources of the united territorial community]. Finansy Ukraïny. No 4, pp.19-40.

Ключевые составляющие сбалансированного развития сельского сектора Украины

Даниленко А.С., Крисанов Д.Ф.

Проанализированы глубокие изменения в развитии сельского сектора Украины со второй половины прошлого века. Сектор включает две составляющие: аграрную (сельское хозяйство и технологически связанные отрасли) и сельские территории (пространственную базу производства и расселения населения). Проанализированы проблемы и раскрыты перспективы функционирования сельского сектора в различных концепциях развития производительных сил. Обобщены объективные предпосылки и освещены необоснованные действия органов государственного управления в отношении сельского сектора в условиях плановой, переходной и рыночной экономики. Глубоко проанализированы и раскрыты особенности и роль обеих составляющих сельского сектора (сельской экономики и среды обитания сельского населения) в концепции взаимодополняющего аграрного и сельского развития, которая является ключевой на нынешнем этапе функционирования украинского общества и национальной экономики. В частности, развитие сельской экономики с учетом негативных трендов видится в отраслевой и продуктовой диверсификации производства на основе расширения возможностей действующих и создание новых фермерских и личных крестьянских хозяйств, размещения производственных объектов неаграрного направления, возрождение животноводческих отраслей, включая создание семейных молочных и овцеферм, промышленных животноводческих ферм и свиномкомплексов различной мощности, организации выращивания растениеводческой продукции с высокой долей ручной работы, внедрение современных способов агрологистики и тому подобное. Сельское развитие видится в обеспечении решения проблем сельского населения на основе использования ресурсного потенциала объединенных территориальных общин, а также по инициативе сельских (внутренних) общин с целью устранения асимметричности и качественного улучшения жизненной среды на основе повышения доступности базовых услуг для жителей населенных пунктов, которые не являются центрами ОТГ. С учетом негативной роли корпоративного сектора сельского хозяйства как фактора нисходящего тренда во всех составляющих сельского сектора практически с середины двухтысячных годов, комплиментарность развития его ключевых составляющих будет обеспечиваться на основе активного развития семейно-фермерского уклада, который выступает эффективным инструментом возрождения сельскохозяйственной деятельности в кризисных зонах, удаленных и периферийных сельских общинах, а также непосредственно способствует преодолению бедности и безработицы сельских жителей.

Ключевые слова: сельский сектор, сельское хозяйство, сельские территории, сбалансированное развитие, регионы, объединенные территориальные общины, сельские (внутренние) общины, семейно-фермерские хозяйства.

Key components of balanced development of the rural sector of Ukraine

Danylenko A., Krysanov D.

The deep changes in the development of the rural sector of Ukraine taking place since the second half of the last century have been analyzed. The sector includes two components: agrarian (agriculture and technologically related industries) and rural areas (production zonalbase and population settlement). The problems and prospects of the rural sector functioning in different conceptions of the productive forces development are analyzed. The objective preconditions are generalized and unreasonable actions of the state administration bodies concerning the rural sector in the conditions of the planned, transitional and market economy are highlighted. The peculiarities and role of both components of the rural sector (rural economy and the environment of the rural population) in the concept of complementary agrarian and rural development which is a key one at the current stage of Ukrainian society and national economy functioning is profoundly analyzed and disclosed. In particular, the development of the rural economy, taking into account negative trends, can be achieved through production sectoral and product diversification on the basis of expanding the existing and creating new farms, through

placing non-agrarian production facilities, livestock farms and pig farms of various capacities, organization of growing crop products with a high proportion of manual work, introducing modern methods of agro-logistics, etc.

Rural development represents providing solutions to the problems of the rural population, on the bases of using the resource potential of the united territorial communities, as well as on initiative of rural communities in order to eliminate the asymmetry and qualitative improvement of the living environment on the basis of increasing the availability of basic services for inhabitants of settlements that are not centers of DTC. Taking into account the negative role of the corporate sector of agriculture as a factor of decrease trend in all the components of the rural sector since the mid-2000's, the complementarity of the development of its key components will be ensured through the active development of the family farm structure, which is an effective tool for the revival of agricultural activity in crisis zones, in remote and peripheral rural communities. The complementarity also directly contributes to overcoming poverty and unemployment of rural residents.

Key words: rural sector, agriculture, rural areas, balanced development, regions, united territorial communities, rural communities, family farms.

Надійшла 05.04.2018 р.

УДК 338.49:332.122

ТОМАШУК І.В., асистент

Вінницький національний аграрний університет

Tomashuk.inna@ukr.net

ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ ІНФРАСТРУКТУРИ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК СКЛАДОВОЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто проблеми розвитку виробничої та соціальної інфраструктури сільських територій. Проаналізовано динаміку основних складових розвитку інфраструктури сільських територій та їх вплив на соціально-економічне становище Вінницького регіону. Аргументовано вплив аграрного виробництва на розвиток інфраструктури сільських територій. Акцентовано, що розвиток сільських територій сьогодні характеризується загостренням низки проблем, найактуальнішими з яких є демографічна криза, занепад соціальної інфраструктури, безробіття та бідність, а головне – не врегульовано питання землекористування.

Досліджено стратегічне значення багатофункціонального розвитку сільських територій з урахуванням досвіду країн-членів Європейського Союзу, країн-членів Ради Європи. Доведено, що забезпечення ефективного розвитку інфраструктури сільських територій потрібно починати з розроблення державної програми розвитку окремого населеного пункту, з урахуванням природних особливостей території. Визначено, що вирішенням глобальних проблем розвитку сільських територій є запровадження на селі несільськогосподарських видів діяльності, зокрема екоінновацій.

Ключові слова: сільські території, соціальна інфраструктура, аграрний сектор, реформування, стратегія, інновації, ресурсний потенціал, регіональна політика.

Постановка проблеми. Інфраструктура сільських територій являє собою один із основних чинників, котрі характеризують якість та рівень життя сільського населення. Сьогоднішній стан інфраструктури сільських територій характеризується рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва. Нині переважна більшість сільського населення зайнята у сільськогосподарському виробництві, оскільки це є основним видом діяльності на селі. Сільські території займають особливе місце у соціально-економічному житті України. Сільське господарство є життєво необхідною галуззю народного господарства, адже понад 75 % фонду споживання формується за рахунок продукції сільського господарства. Низька престижність сільськогосподарської праці та неналежні умови життєдіяльності на селі не сприяють формуванню умов для покращення розвитку сільських територій, в зв'язку з цим, важливе значення має підвищення рівня розвитку інфраструктури сільських територій, від якої залежить не лише добробут та соціальна захищеність сільського населення, а й ефективність виробничої діяльності на селі.

У зв'язку з цим, розвиток сільських територій є одним з основних пріоритетів державної політики України, спрямованої на підвищення стандартів життя сільського населення, зростання ефективності функціонування аграрного сектору, покращення стану довкілля та поліпшення якості людського капіталу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що перешкоди розвитку інфраструктури сільських територій перебувають у центрі уваги наукових розвідок багатьох науковців та практиків-економістів, соціологів, фахівців з сільського господарства та державного управління, політиків.